

Vaizduotė kaip sugebėjimas ir galia

KRISTUPAS SABOLIUS

Vilniaus universitetas, Filosofijos katedra, Universiteto g. 9/1, LT-01513 Vilnius

El. paštas: kristupass@yahoo.com

Įvairiausiose teorijose vaizduotės funkcija dažnai interpretuojama kaip subjekto pajėgumas, kuris skiriasi nuo empirinio suvokimo. Įsivaizduota yra tai, kas nėra aktualiai duota, o kartu ir tai, kas netikra. Tačiau, atidžiau patyrinėjus, paaiškėja, kad subjektyvi ir neracionali, tačiau tuo pat metu visur dalyvaujanti latentinė galia neturi adekvataus apibrėžtumo. Straipsnyje, pasitelkus antikines Platono ir Aristotelio vaizduotes sampratas ir jų šiuolaikines R. Kearney bei J. Sallis interpretacijas, teigiama, kad norėdami išlaikyti polivalentišką įsivaizdavimo vertę, negalime jo redukuoti iki gilesnio subjektyvumo sluoksnio – instinktyvaus sugebėjimo arba nesąmoningai įgyto įgūdžio, kuris ant realybės pamato užkloja fiktyvius antstatus. Greičiau atvirkščiai – pasauliui reikia vaizduotės kaip dinaminio įsisąmoninto atsako, kurio dėka tampa įmanoma pati tikrovė.

Raktažodžiai: vaizduotė, fantazija, sugebėjimas, galia, geismas

KAS YRA VAIZDUOTĖ?

Sveikas protas, giliai įsismelkęs ir į teorinius svarstymus, vaizduotę visų pirma apibrėžia kaip *sugebėjimą*, kurį galima lavinti, naudoti ir pažaboti. Šią nuostatą iš dalies paveldėjome dėl supaprastintai išversto Aristotelio termino. Vaizduotė, anot jo, yra tam tikras *dynamis*. Šia nuostata sekančiose įvairiausiose teorijose vaizduotės funkcija interpretuojama kaip subjekto fakultatyvus pajėgumas, kuris skiriasi nuo empirinio suvokimo. Įsivaizduota yra tai, kas nėra aktualiai duota, o kartu ir tai, kas netikra.

Kaip matome, tokia nuostata remiasi dviem esminėmis dichotomijomis – „vidaus ir išorės“ bei „vaizduotės ir tikrovės“. Neretai manoma, kad šios perskyros egzistuoja kaip išankstinės ir savaime suprantamos. Antai savo straipsnyje „Dvylika vaizduotės sampratų“ (2003) Leslie'is Stevensonas atranda ir suklasifikuoja būtent tokį skaičių vaizduotės reikšmių, iš kurių, anot šį tekstą komentuojančio Michaelo Beaney, išskiriamas tam tikras „bendriausias vaizduotės bruožas“. „Galima sakyti, kad vaizduotė visuomet dalyvauja, kai mąstome apie tai, ko aktualiai nesama mūsų akivaizdoje. Tačiau net ir kai mąstome apie tai, kas yra priešais mus, t. y. kai suvokiame, ši (suvokiminė) mintis gali – racionaliai ar neracionaliai – pasisemti informacijos iš minčių apie kitus dalykus; taigi natūralu, kad vaizduotę matome veikiant visame mąstyme“ (Beaney 2005: 10).

E. Husserlis įžvelgė vaizduotės vertę eidetinės intuicijos procesuose. Jeigu tiesą suvoksime kaip tam tikrą prasmės įžvalgą, turime pripažinti, kad į šį procesą įtraukiami ir realūs elementai. „Bet koku atveju aišku, kad ir vaizduotės samprata (savo daugialybiais pavidalais), kaip ir suvokimas, turi patirti atitinkamą išplėtimą. Mes negalime kalbėti apie kažkokį suvokimą kategoriškai ar išplėsdami jo prasmę, jei nėra galimybės jo įsivaizduoti „toku pat būdu“ (tai yra ne vien jusliškai)“ (Husserl 1984b: 672). Nepaisant to, kad fenomenologija kaip transcendentinė praktika nuolat ir neišvengiamai eksploatuoja vaizduotės galimybes, šis E. Husserlio atradimas netapo revoliucija. Net ir pasižymėdamas prasmės valentingumu, įsivaizdavimas galų gale yra pavaldus racionalumo ir percepcijos procesams.

Tad nors ši „omniprezencija“ iš pirmo žvilgsnio signalizuoja vaizduotės svarbą, ji kartu primena, kad turime reikalą su normatyvine hierarchija. Kad ir su kuo supriešintume vaizduotę (išorės objektais, suvokimo procesais, racionalių svarstymų), jai visada atitenka žemesnės vertės vaidmuo. Ji – subjektyvi, netikra, neracionali, tačiau tuo pat metu visur dalyvaujanti latentinė galia. Štai kodėl įsivaizdavimo teoretikas Wolfgangas Iseris pažymi, kad „nors vaizduotė neapibrėžiama nei savimi pačia, nei subjektu arba kontekstu, kuriame veikia, vis dėlto ji turi būti ankstesnė ir už suaktyvinantį stimulą, ir už atliekamas funkcijas, ir už daromą poveikį, nes visa tai priklauso nuo apibūdinamo manomo esinio“ (Iser 2002: 172).

Galima sakyti, kad šis ambivalentiškumas suteikia ir tam tikrą svarstymų kryptį. Jeigu vaizduotė yra ankstesnė net už savo funkcijas, raiškos būdus, sferas, kuriose prisistato, stimulus, kurie ją suaktyvina, rezultatus, kuriuos produkuoja, tuomet turime spręsti jos „lokalizacijos klausimą“. Arba atvirkščiai, galbūt būtent todėl, kad čia susiduriame, Heideggerio žodžiais tariant, su „transcendentiniu sugebėjimu, kuris neturi savo tėvynės“, verta pamėginti išsiaiškinti jos nomadinę prasmę. Benamės klajoklės egzistencijai reikia dinaminio aprašymo, tik šį kartą Aristotelio *dynamis* suprantant pirmapradiškai – ne kaip „sugebėjimą“, bet kaip „galią“.

KUO VAIZDUOTĖ SKIRIASI NUO FANTAZIJOS?

Pradėkime iš toliau ir pamėginkime dar kartą suvokti, kokį veikimo arealą apima aptariamasis fenomenas. Irealizuojanti funkcija turi keletą vardų. Svarbiausi jų – vaizduotė ir fantazija. Neįmanoma vienos nagrinėti be kitos ar atvirkščiai. Patirtyje šias intencijas aptinkame negrynos formos, ir būtent analitinis intelekto žvilgsnis juos suskaido į struktūrinius darinius. Abi funkcijos naudojasi viena kitos resursais, viena iš kitos išauga ir viena pas kitą sugrįžta. „*Imaginatio* šmėkščioja suvokime (*visio*) ir atmintyje (šitaip atsiskirdama dėl savarankiško charakterio), atrodo, kad *phantasia* sumenkėjusia forma atitinka tas pačias komponavimo ir iškomponavimo funkcijas, kurios siejasi su sąvoka. *Imaginatio* pateikia žmogų ir arklį, *phantasia* padaro iš jų kentaurą“ (Ferraris 1996: 10).

Galime sakyti, kad vaizduotei priskirtina pagava ir užlaikymas, o fantazijai – kūrybingas gautų pavidalų perdirbimas. Pirmoji operuodama atmintimi kaupia praeitį, antroji naujas formas projektuoja į ateitį. „Vaizduotei reikia fantazijos, kad išsilaisvintų iš kasdienės rutinos, ir fantazijai reikia vaizduotės (suprastos kaip formavimo procesas), kad ji taptų vaisinga, suteiktų fantazijos išradimams išbaigtą formą, padarytų juos suvokiamus, leistų jų komunikavimą“ (Bouriau 2003: 44). Šitaip realizuojamas ir potencialumo suaktualinimas (tikrovė matoma vienu ar kitu rakursu – vadinamasis „subjektyvusis žvilgsnis“), ir paties potencialumo išgyvenimas (fantazija kaip produkavimas, kaip siūlanti daugiau nei pati tikrovė).

Labai panašiai jūdvių santykį apibrėžia pati bendriausia psichologijos mokslo pozicija. Galima sakyti, kad būtent iš jos nuostatos kylančia perskyra paremtas ir „kasdienis suvokimas“: „Fantazija yra laisviausias iš visų sugebėjimų; ja galima numatyti sumanytųjų dalykų realizacijos ir veikimo galimybę. Ji laisva sugalvoti bet ką – pačius absurdiškiausius, labiausiai neįtikėtinus, neįmanomus dalykus <...> Vaizduotė yra vizualizacijos būdas, įvaizdinantis tai, ką mąsto fantazija, išradinumas ir kūrybingumas“ (Munari 1977: 21–22).

Taigi „vaizduotė“, ne tik lietuvių, bet ir daugelyje indoeuropiečių kalbų pirmiausia siejasi su vaizdu. Ji yra mentalinis „vizualizacijos būdas“, kai „proto akimis“ regime tai, kas nėra aktualiai duota. Tuo tarpu fantazija pasinaudoja šia optine įvaizdinimo funkcija realizuodama pamatinę žmogaus laisvę – laisvę kurti ir transformuoti tikrovę. Tačiau toks irealizuojančios funkcijos išaiškinimas, nors ir padeda suprasti jos veikimo principus, iškelia rimtų problemų.

Ar gali būti, kad ją supaprastindami iki schemos „kūrybinė laivė + vizualizacijos sugebėjimas“ prarandame kažką svarbaus?

Atidžiau įsigilinę į savo patirtis matome, kad pati kalba tampa kliuviniu suvokimui, kad tai, ką vadiname „vaizduote“, tuo pat metu yra ir „garsuotė“, „kvapuotė“, „jusliuotė“ ar „skoniuotė“. Mes galime girdėti garsus „proto ausimi“, užuosti neegzistuojančius kvapus, patirti aktualiai neduotą lytėjimą, pajusti maisto skonį anksčiau, nei praveriame burną. Pasak šiuolaikinio fenomenologo D. Lohmaro, mūsų patirtys yra nuolatos gaubiamos „silpnųjų pamėklių“ (*weak phantasmata*), kai juslės be perstojo papildomos sufantazuotais artėjančių patirčių anonsais (pvz., prieš atsikąsdamas citrinos, aš jau pradėdu jausti lengvą rūgštumo skonį) (Lohmar 2005: 155). Negana to, kartais galime išgyventi net sensorinius persiklojimus. Plačiausiai yra žinomas sinestezijos atvejis, dėl kurio statuso nėra vieningos nuomonės. Sugebėjimas girdėti spalvas arba matyti garsus gali būti įvertintas ir kaip psichologinis sutrikimas, ir kaip genialumo ženklas. Akivaizdu, kad irealizuojanti funkcija apima visą sensorinę gamą, įvairius jos junginius ir koreliacijas.

Tačiau net vien juslinių iliuzijų įvairovė leidžia manyti, kad vaizduotės / fantazijos funkcijos prasmė negali būti redukuota iki „paveikslinės sąmonės“. Performatyvų nepastovumą signalizuoja pats vaizdų susikūrimo procesas, išskeldamas klausimą apie perskyrą tarp vaizduotės (kaip formuojančio veiksnio) ir fantazijos (kaip už jo pasislėpusio ir jį autorizuojančio akto). E. Husserlis pažymi, kad mentalinių vizualizacijų „išvaizda keičiasi protėjiška maniera – štai čia kas nors žybteli kaip spalva ir plastinė forma ir tuojau pat vėl dingsta. Ši žybtelėjusi spalva yra ypač tuščia, neprisodrinta, bejėgė. Panašiai ir forma yra kažkas itin migloto ir pamėkliško, todėl kartais mums gali nepavykti priskirti jos aktualaus suvokimo ir vaizdų sferai. Šias perskyras mes aprašome pasitelkdami suvokimo sričiai priklausančius posakius, nors jų ir nerandame šioje srityje. Tai naujos perskyros“ (Husserl 1980: 59).

Pavadindamas vaizduotę „protėjiška“¹ E. Husserlis diagnozuoja jau minėtą „lokalizacijos problemą“. Pasitelkdami racionalaus veikimo modelį, vaizdą matuojame pagal suvokimą ir protą, t. y. siekiame jį stabilizuoti. Tačiau rezultatas primena Protėjo suvaldymą – kiekvieną akimirką keisdama savo pavidalą vaizduotė nė su vienu iš jų nesutampa. Kitaip tariant, vos jai priskiriame apibrėžtą tapatybę (leopardo, kiaulės, vandens ir t. t.), tą pačią akimirką ją pametame. Todėl mums reikalingos naujos perskyros, „kurių nerandame šioje srityje“ ir kurios padėtų atsižvelgti į jos slėpinių techniką. Nesustabdomas produkavimas, atakuojantis mus vis kitokiais vaizdais, yra maskuotė. Rodydama kuo daugiau pati vaizduotė išlieka nematoma.

Graikai turėjo du terminus vaizduotei įvardyti – *eikasia* ir *phantasia*. Pirmoji kilo nuo žodžio *eikō* – „būti panašiam“. Antrojo žodžio reikšmė siejama su veiksmažodžiu *phantazomai* arba *phainomai* („pasirodyti“, „rodytis“, „atrodyti“ ir pan.). Šia prasme *phantasia* yra fenomeno sinonimas. Analizuodamas sofisto veiklą Platono dialogo herojus svetimšalis iš Elėjos identifikuoja „du pamėgdžiojimo tipus“. Vienu atveju siekiama tiksliai atkartoti originalą išlaikant „ilgio, pločio ir gylio“ proporcijas. Tačiau kartais mėgdžiojant tikrovę „atsisveikinama su tiesa“ ir sąmoningai eksploatuojant optinę iliuziją, iškraipomos proporcijos, kad sukurtas daiktas atrodytų gražesnis (*Soph.* 235d–236a).

¹ Protėjas yra ankstyvasis graikų mitologijos jūrų dievas. Personžas, kurį Homeras vadina „jūrų seniu“ (Homeras 1997: 432), pasižymėdavo sugebėjimu nuspėti ateitį, tačiau išgauti jo pranašystę buvo sudėtinga. *Odisejoje* į iš jūros pasirodžiusį ir norintį pamiegoti savo ruonių kolonijoje Protėją kreipiasi Menelajas. Protėjas keičia savo pavidalą, pavirsdamas liūtu, gyvate, leopardu, kiaule, vandeniu bei medžiu, tačiau sučiuptas papasakoja Menelajui apie pastarojo brolių ir bendražygių likimą.

Anot Johno Sallis, norėdami įsisąmoninti vaizduotės dviprasmybę, turime pradėti nuo šios „sofisto“ panašumo (*eikon*) ir regimybės (*phantasma*) dialektikos. „Vaizduotės jėgą patvirtina ne tik jos dvilypis produktyvumas, bet ir pajėgumas, kurio dėka regimybės atrodo kaip panašumai, o ji pati užmaskuoja savo veiksmus (*dissemble its own operations*), išlikdama nuošalyje, pasislėpusi“ (Sallis 2000: 47).

Priešingai vaizdo prigimčiai atitinkamai reikia dvigubo žvilgsnio. Vienokia ar kitokia vaizduotės samprata visų pirma priklauso nuo to, kaip sureguliuojame savo stebėjimą. *Phantasia* nuolat pučia miglą klaidindama ir apgaudinėdama, tačiau *eikasia* apgaulę perskrodžia kiaurai, išvesdama į anapus jos slypinčią tiesą. Jomis varijuodami galime pasirinkti žvilgsnio fokusą ir nustatyti ne tik vaizduotės, bet ir percepcijos objektyvo parametrus.

Anot J. Sallis, garsioji Platono olos alegorija irgi yra būtent tokios žvilgsnio kaitos pratybos. Pabėgimas iš šešėlių teatro, nusimestos grandinės, apleistos olos paunksmės, pamatyti tikrovės daiktai ir saulės regėjimas yra tam tikrų regėjimo fazių metaforos, kurių galutinis tikslas – pasiekti „dvigubą matymą“ (*double seeing*). „Kalinyš privalo ne tiesiog matyti vaizdus ant sienos, bet pamatyti juos kaip kitų dalykų atvaizdus“ (Sallis 2000: 49), t. y. žvelgdamas į besiplaikstančius šešėlius išvysti ir juos metančius originalus. Šį išlaisvinantį regėjimą, anot J. Sallis, Platonas ir vadina *eikasia* (*ten pat*).

„Parodydama tai, ko nėra, *eikasia* pasižymi ypatingu esaties ir nesaties maišymu, kurio nėra tik tada, kai matome tik tai, kas tiesiog egzistuoja. Būtent šis maišymas ir yra tai, kas Platono tekste įvardyta kaip ryškiausias *eikasia* bruožas“ (Sallis 2000: 71). Eikastikos iliuziškumas yra ontologinis paradoksas – pats maišymo procesas, kuriame negalime atskirti švarios būties nuo nebūties, diagnozuoti tiesos ir apgaulės, nustatyti tikrovės ir netikrovės ribų. Šis maišymas leidžia įsitraukti į praregėjimo procesą, įmanomą tik kaip herakleitiška priešybių dialektika.

Procesuali *eikasia* / *phantasia* vertė leidžia spėti, kad vertindami tikrovę ir vaizduotę dichotomiškai mes pametame jos prasmę. Jeigu iliuzija vienu metu ir slepia, ir leidžia aptikti realybę, tuomet ji pati yra sudėtinis tikrovės sandas arba jos grimasa. Todėl norėdami išlaikyti polivalentišką įsivaizdavimo vertę, negalime jos redukuoti iki gilesnio subjektyvumo sluoksnio – instinktyvaus sugebėjimo arba nesąmoningai įgyto įgūdžio, kuris ant realybės pamato užkloja fiktyvius antstatus. Greičiau atvirkiščiai – pasauliui reikia vaizduotės kaip dinaminio įsisąmoninimo atsako.

SIELOS RIBOS IR PERVERŠIO BRUOŽAI

Jau minėjome, kad Aristotelio raštuose irgi buvo nužymėta dviprasmiška vaizduotės likimo trajektorija. „Jei mes vadinsime vaizduotę (*phantasia*) tą sugebėjimą, dėl kurio mes sudarome vaizdinius (*phantasma*), ir jei mes nevartojame šio termino perkeltine [metaforine] prasme, tai vaizduotė yra tikrai vienas tų sugebėjimų (*dynamis*) arba viena tų būsenų (*heksis*), kurios leidžia mums spręsti, teigti tiesą arba klysti“² (*De Anima*: 428a). Ir nors *dynamis*, kaip mums ir siūlo trys lietuviškos versijos vertėjai, be abejo, gali reikšti „sugebėjimą“, net ir ne graikų kalbos specialistui girdėti kita, pirmpradė, šio žodžio reikšmė – „galia“. Galbūt graikiškos sąvokos talpumas – galia ir sugebėjimas viename – išreiškia enigmatišką vaizduotės esmę – nuolat veikti pasislėpus už savo manifestacijos variantų. Juk patirtyje aptinkamos abi prasmės.

„Antra vertus, vaizduotė nesutampa nė su vienu iš tų sugebėjimų, kurie niekuomet neklysta, – mokslu (*episteme*) ir intelektu (*nous*); vaizdiniai būna ir klaidingi“ (*ten pat*). Tai gi vaizduotei būdingi du dalykai: 1) susietumas su visomis sielos galiomis ir sugebėjimais;

² Čia pateikiame Jono Dumčiaus, Marcelino Ročkos ir Vosylius Sezemano vertimą (Aristotelis 1990).

2) pamatinis polinkis į klaidą. *Mutatis mutandis* šioje prieigoje pabrėžiama „sofisto“ vaizdinių dialektika – apgaulingos regimybės, padedančios praregėti. „Vadinasi, įsivaizduoti – susidaryti nuomonę apie tai, ką esame suvokę, ir, be to, suvokę neatsitiktinai. Bet vaizduotei gali pasirodyti klaidinga ir tai, ką mes esame suvokę teisingai. Pavyzdžiui, mums atrodo, kad saulė yra tik vienos pėdos platumo; vis dėlto mes esame įsitikinę, kad ji yra didesnė už visą žemę“ (428b). Kitaip tariant, visuomet rizikuojame neįvertinti šios oksimoroniškos prasmės ir melą, gaubiantį tiesą, palaikyti tiesiog melu. Tarsi sakytume: Protėjas yra toks ruonis arba Protėjas – tai toks leopardas. Tapatybė šiuo atveju sutampa su klaida.

Ir nors Aristotelis įvardija *phantasia* kaip *dynamis*, ji nepatenka į tame pačiame tekste išskiriamas pažintines sielos galias. *Phantasia* nėra nei *aisthesis*, nei *doxa*, nei *episteme*, nei *nous*. Kaip pažymi E. Brann, iš šio svarstymo sekos atrodytų, kad vaizduotė visų labiausiai nėra *dynamis*. Jos „dinaminis pobūdis“ yra miglotas, neartikuliuotas, arba, pasak tyrėjos, „metaforinis“ (Brann 1991: 41). Ir, ko gero, būtent todėl, kad vaizduotės neįmanoma suklasifikuoti, reiškia, kad čia susiduriame su iš esmės kitokia galia. Mes ją lengvai konvertuojame į fakultatyvų pajėgumą, kuris koreliuoja su kitomis pažinimą koordinuojančiomis mentalinėmis institucijomis. Tačiau ištirpdama reprezentacijų įvairovėje, o kartu nesutapdama nė su viena iš jų, ji sėkmingai įgyvendina Protėjo taktiką.

Analogišką dalyką E. Husserlio minimam protėjiškumui turbūt turi omenyje ir J. Sallis, pažymėdamas įvairiose vaizduotės sampratose vyraujančius *exorbitant traits*. „Ryškiausias perviršio bruožas (*exorbitant trait*) glūdi vaizduotės atskyrimo nuo sielos ar subjekto, t. y. tuose tekstuose, kurie, iš naujo prisiminti, įrodo, kad seka tokio atsiskyrimo kryptimi. Tarkime, Brann, skaitydama Aristotelį, nagrinėja su šiuo klausimu susijusį tekstą, kuriame *phantasia* nustatoma šalia sielos galių arba bent jau atribojama nuo tų galių, kurių dėka atliekami sprendimai ir perskyros, nukeliant ją link sielos ribos“ (Sallis 2000: 70).

Chrestomatiškai suprasta Aristotelio pozicija reiškia, kad vaizduotė yra tarpininkė tarp juslių ir proto. Skirdamasi nuo abiejų ji „skiriasi ir nuo suvokimo, ir nuo proto“, tačiau negali egzistuoti atskirai, būdama kaip „išankstinė tikėjimo sąlyga“ (427b). Taigi kiekvieną kartą, kai mąstome, vizualizuojame savo mintis, galvoje iškyla apmąstomo dalyko vaizdas (432a). Tačiau sąsajoje su „perviršio bruožais“ šis tarpininkavimas suskamba kiek kitaip. Vaizduotė ne tik veikia sinchroniškai su visais kitais mentaliniais pajėgumais, juos palengvina ir tam tikru požiūriu jiems padeda. Ji aktyvuojasi būtent tada, kai pasiekiamas subjektyvumo (arba sielos) riba. Ne kas kita, o perteklinis mastas suteikia galimybę išeiti anapus orbitos (*ex-orbitans*). Ribos peržengimas rodo, kokie iliuziški ir simboliški yra mūsų vidujybės limitai.

„Pripažindamas realistinę epistemologiją Aristotelis atveria kelius, pasak žymios klasikinės frazės, „fenomenams išgelbėti“. Logiškai kyla poreikis pripažinti vaizdus kaip patikimus mūsų fenomeniškos patirties veikėjus. Be tranzitinių vaizduotės paslaugų protas nesugebėtų kontaktuoti su jusliniu tikrovės pasauliu. Netekęs turinio jis taptų bekryptis – grynoji tuštuma. Protas paprasčiausiai negali funkcionuoti be mentalinio vaizdo tarpininkavimo (*phantasma noetikon*)“ (Kearney 1988: 109). Savo sudėtingos pozicijos (arba veikiau pozicijos nebuvimo) dėka vaizduotė yra kaip peržengimo aktas, dėl kurio tampa įmanomas žmogiškumo susidūrimas su pasauliu ir kuriuo paneigiama pati vidujybės ir išorybės perskyra. Atsidūrusi sielos paribyje ji atskleidžia, kad jokių sielos ribų nėra.

Dar įdomiau, kad šis irealybės išsiplėtimas galioja visomis kryptimis, keisdamas patį pasaulio apibrėžimą. Aristotelis pažymi: išismelkdama į empirinę duotį vaizduotė skiriasi nuo juslinio suvokimo (*aisthesis*), nes gali sudaryti vaizdinius net tuomet, kai suvokiamasis dalykas nėra duotas nei potencialiai, nei aktualiai, pavyzdžiui, sapnuose (428a). Oneiratinė sritis,

kad ir kokį ontologinį statusą jai priskirtume, *phantasia* dėka koreliuoja su jusliniu pasauliu. Pasižymėdama perviršinėmis savybėmis vaizduotė ne tik griaua stereotipines ribas, bet ir pati siūlo bendramatiškumo perspektyvą. Jos dinaminė vertė – nuolatinis dalyvavimas ir budriose, ir nesąmoninguose, ir racionaliuose, ir neracionaliuose, ir jusliniuose, ir loginiuose procesuose – ne tiek ištirpdo dichotomijas, kiek pabrėžia opozicijas jungiančią giją – tarsi garsusis Herakleito karas (vaidas), „visų tėvas“, gimantis iš susipriešinimo.

Aristotelio tekstuose surasime ir konfrontacijas unifikuojančios vertės įvardijimą. Vaizduotė, pasak Aristotelio, yra susijusi su judėjimu ir geismu. Būtent geismas sukelia vaizduotės judėjimą (*De An.* 433a). Kiekviename gyvame sutvėrime ji sukelia geismo judesius, nes „pojūčiai tinkamai paruošia organus, organus paruošia geismas, o geismą – vaizduotė, kuri atsiranda proto arba pojūčių dėka“ (*De motu animalium*: 702 a). Dar daugiau, veikale apie retoriką Aristotelis pažymi, kad vaizduotės emocionalumas yra netgi hedonistinis, t. y. ji teikia malonumą (*Rhet.* II 2).

Tad, jei vaizduotė yra tarpininkaujantis ir ribinis *dynamis*, jos dinaminė funkcija paaiškėja kaip tik tuomet, kai ją imame matyti *kinetiškai*. „Atrodo, kad vaizdavimasis (*phantasia*) yra tam tikras judėjimas (*kinesis*), kuris negali atsirasti nepriklausomai nuo jutimo, ir tas judėjimas vyksta tik juntančiose būtybėse juntamųjų objektų dėka“ (428b). Netrukus patikslinkama: „Taigi, jei vaizduotei nebūdingi jokie kiti požymiai, išskyrus tuos, kurie buvo nurodyti, ir jei ji yra kaip tik tai, apie ką mes kalbėjome, reikia ją apibrėžti kaip aktualaus jutimo sukeltą judėjimą (*kinesis hypo tes aistheseos tes kat'energeian gignomenes*)“ (429a).

Viena vertus, čia ir vėl galime išvelgti *phantasia* nevisavertiškumo perspektyvą, kurios dėka įsivaizdavimo procesai bus traktuojami kaip antrarūšės suvokimo kopijos – patirties atitranskoms judėjimo sukeltos pasekmės. Antra vertus, vaizduotės ir tikrovės homogeniškumas leidžia šią tezę pakreipti ir priešinga kryptimi. Jei pojūčiai katalizuoja vaizduotę, tai vaizduotė gali mus sugrąžinti atgal prie tikrovės. Jei vaizduotė veikia kaip tikrovės išprovokuota kinetika, ši kinetika turi išlaikyti dalį tikrovės.

„Dar daugiau, pats faktas, kad visi žmonės geidžia šiuo vaizduotės būdu, reiškia, kad „visi žmonės trokšta žinių“, kadangi žinias čia reikia suprasti kaip tą aukščiausiąjį aktą (*energeia*), kuris realizuoja žmogiškąjį potencialumą (*dynamis*). Žinios yra tai, ko stinga visiems žmonėms. Tai tikslas, kurio link visi judame. Judėjimas nesuprantamas be geismo motyvacijos. Ir būtent vaizduotė yra tai, kas iš medžiagiškosios noro srities mentalinei supratimo sričiai komunikuoja geismą (*De An.* 433–434)“ (Kearney 1988: 110).

Trilypė vaizduotės – geismo – judėjimo sankloda galėtų būti pripažinta kaip *phantasia* dinaminis principas. Tai, kas susieja realybę su irealybe, yra energijos cirkuliacija, kurios pagrindu empirika, psichika ir oneiratika susidėsto į bendramatę konfigūraciją. Ir nors Aristotelio normatyvinė hierarchija vis dar racionali ir logocentristinė, apvertę šį modelį (tą iš dalies ir darome šiuo tekstu) atsidurtume ne taip jau toli nuo Freudo ir Lacano psichoanalizės atradimų. Vaizduotėje atpažįstame tą pačią paradokso komunikaciją, kurios dėka lakūnos, klaidos ir iškraipymai yra arčiau tiesos nei kas nors kita.

IŠVADOS. DAR VIENA KLAIDA APIE TIESĄ

Apibendrindamas savo svarstymus Aristotelis pateikia žodžio *phantasia* lingvistinę interpretaciją. Vaizduotė, anot jo, kilo nuo žodžio *phaos*, kuris reiškia šviesą. Taip atsitiko todėl, kad, jo manymu, be šviesos neįmanoma matyti. Dar kartą patvirtinama, kad vaizduotė yra klastingai dvilypė – tai ne tik vaizdų regėjimas, bet ir tai, kas daro galimą tokią regėjimą. Ji pateikia daiktus šviesoje, padaro juos matomus, bet dėl akinančio savo pobūdžio mes negalime

nukreipti žvilgsnio tiesiai į ją. „Regėjimas yra svarbiausia joslės rūšis, todėl vaizduotė (*phantasia*) pavadinimą gavo nuo šviesos (*phaos*), nes be šviesos negalima regėti. Kadangi vaizdiniai išlieka ir yra panašūs į pojūčius, gyvos būtybės daug ką daro jų veikiamos iš dalies dėl to, kad jos neturi proto, pavyzdžiui, gyvūnai, iš dalies ir dėl to, kad jų protas yra aptemdytas aistrų, ligų arba miego – tai būdinga ir žmonėms“ (429a).

Nors ši etimologija filologijos požiūriu yra neginčijamai klaidinga, ji turi stiprų filosofinį krūvį. *Phantasia* yra vidinė šviesa, akys, kurios niekada nebūna užmerktos, nes vaizdai pasirodo net ir tada, kai miegame (428a). Kitaip tariant, šviesa arba saulė, pasak Heideggerio, pats išoriškiausias ir bendriausias iš visų objektų, aplinkkeliu grįžta į sielą tam, kad suskliaustų pačią išorybės ir vidujybės ribą. Kai ne tik pasaulis šviečia mums į akis, bet ir mes nušviečiame pasaulį – abipusė šviesos cirkuliacija sukuria dimensiją, kurioje žmogiškumas ir pasaulietiškumas ištirpsta tiesos ir apgaulės mišinyje.

Be jokios abejonės, Aristotelis (kaip ir Platonas) norėtų manyti, kad mąstymas visuomet išlaiko savo nepriklausomybę ir grynumą, o empirinis suvokimas – tikrovišką akivaizdumą. Tačiau deklaruodami racionalumo ir percepcijos primatą jie priversti pripažinti, kad vaizduotė yra būtina ir vieno, ir kito atžvilgiu. Negana to, padėdama susisiekti skirtingoms plotmėms ji į partnerystės santykį įneša sumaištis. Nors dėl jos šiuose procesuose neišvengiamai įsitema klaida ir apgaulė, be vaizduotės neįmanoma nei mąstyti, nei patirti, nei „pasiekti tikrąjį žinojimą“. Ištikdama kaip esaties ekstatika (nuokrypis nuo orbitos) ji realizuoja energetinį žmogaus ir pasaulio dinamizmą. Atsiskleidžia Platono pripažinta įžvalga – vaizduotei būdingas ambivalentiškumas. Jo prigimtis – tai neišpajinijamai susipynęs tiesos ir apgaulės gumulas, esaties ir nesaties kokteilis, paradoksaliu ryšiu ištirpdantis neišvengiamą žmogiškumo dimensiją, kurią vėlesnieji laikai pavadins „subjektyvumu“, turėdami omenyje ne ką kitą, o antropologinį ribotumą ir galbūt net mirtingumą.

Turbūt todėl graikų svarstymai apie vaizduotę yra tokie nevienareikšmiški. Fundamentalią vaizduotės konfigūracijų apžvalgą aprašiusi Eva T. H. Brann gana kategoriškai pažymi, kad „Aristotelio vaizduotės teorija yra iškiliausias to, ką vadinu „dingusiu slėpiniu“ (*missing mystery*), pavyzdys. Jis apdovanoja vaizduotę pagrindinėmis funkcijomis, tačiau jo svarstymai jos atžvilgiu – trumpi, pabirę, negatyvūs ir akivaizdžiai prieštarigai“ (Brann 1991: 40).

Nors Aristoteliiui svarbesnė juslių ir intelekto, o ne išpūdžių ir idėjų perskyra, pastebėtas tiesioginis joslumo ir įsivaizdavimo ryšys tampa savotišku *locus communis*. Tuo pat metu vaizduotės suporavimas su jslėmis paverčia ją omniprezeniška ir sukelia nemažai abejonių dėl sielos inventurizacijos projekto krizės. Ar įžūlus vaizduotės lipšnumas visa ko atžvilgiu nepaverčia Aristotelio siekio padalyti sielą į atskiras dalis, į aiškiai apibrėžtas sekcijas paprasčiausiai neįmanomu? Juk jei pojūčiai, atmintis ir protas nuolat plūduriuoja vaizduotės tirpale (tą Aristotelis nenoromis pripažįsta), bet koks grynumas sieloje tampa fiktyvus. Ir nors „vaizduojančioji siela skiriasi savo esme nuo kitų“ (*De anima*, 432a), šis esmės skirtumas greičiau liudija, kad ji sieloje reiškiasi maždaug taip pat, kaip vanduo žmogaus organizme: pripildydamas visus organus ir sudrėkindamas kiekvieną kūno lastelę jis niekur nepasirodo „grynuoju pavidalu“. Štai kodėl graikų vaizduotės samprata atrodo tokia pat nevienalytė kaip ir pati vaizduotės prigimtis.

Gauta 2011 03 31

Priimta 2011 09 22

Literatūra

1. [Aristotelis] Bekker I. (ed.). 1831–1870. *Aristotelis opera*. Vol. 5. Berlin: G. Reimer.
2. Aristotle. 1983. “Parts of Animals. Movements of Animals. Progression of Animals”, in *Aristotle in twenty-three volumes*. Vol. XII. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd.

3. Aristotle. 1988. "On the soul. Parva Naturalia. On Breath", in *Aristotle in twenty-three volumes*. Vol. VIII. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd.
4. Aristotle. 1991. "Art of Rhetoric", in *Aristotle in twenty-three volumes*. Vol. XXII. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd.
5. Aristotelis. 1990. *Apie sielą*. Vilnius: Mintis.
6. Beaney, M. 2005. *Imagination and Creativity*. Milton Keynes: Open University.
7. Bouriau, C. 2003. *Qu'est-ce que l'imagination?* Paris: Vrin.
8. Brann, E. T. H. 1991. *The World of Imagination*. Boston: Rowman and Littlefield.
9. Ferraris, M. 1996. *L'Immaginazione*. Bologna: Mulino.
10. Herakleitas. 2005. *Fragmentai*. Vilnius: Aidai.
11. Homeras. 1997. *Odisėja*. Vilnius: Vaga.
12. Husserl, E. 1980. "Phantasie, Bildbewusstsein, Erinnerung", in *Husserliana XXIII*. Den Haag: M. Nijhoff.
13. Husserl, E. 1984 a. "Logische Untersuchungen", Bd. 2, Teil 1, "Untersuchungen zur Phänomenologie und Theorie der Erkenntnis", in *Husserliana XIX/1*. Den Haag: M. Nijhoff.
14. Husserl, E. 1984 b. "Logische Untersuchungen", Bd. 2, Teil 1, "Untersuchungen zur Phänomenologie und Theorie der Erkenntnis", in *Husserliana XIX/2*. Den Haag: M. Nijhoff.
15. Iser, W. 2002. *Fiktyvumas ir įsivaizdavimas*. Vilnius: Aidai.
16. Kearney, R. 1988. *The Wake of Imagination: Ideas of Creativity in Western Culture*. London: Hutchinson.
17. Lohmar, D. 2005. "On the function of weak phantasmata in perception: phenomenological, psychological and neurological clues for the transcendental function of imagination in perception", in *Phenomenology and the Cognitive Sciences* (4): 155–167.
18. Munari, B. 1977. *Fantasia*. Roma-Bari: Laterza.
19. Platon. 1979. *Oeuvres complètes*. Paris: Les Belles Lettres.
20. Sallis, J. 2000. *Force of Imagination: The Sense of the Elemental*. Bloomington, Indiana: Indiana University Press.
21. Stevenson, L. F. 2003. "Twelve conceptions of imagination", *British Journal of Aesthetics* 43(3): 238–259.

KRISTUPAS SABOLIUS

Imagination as ability and power

Summary

Partially due to the simplified translation of Aristotle's term we have inherited his idea that imagination is a certain *dynamis*, i. e. an inborn ability. Thus, in diverse theories the main definition of imagination is formulated in terms of its relationship to reality. Imagined is something that is not actual and, consequently, not real. However, contemporary scholars, such as Kearney and Sallis, understood the 'classical' (Plato's and Aristotle's) function of *phantasia* and *eikasia* in a new way: imagination is not defined either through itself or through the subject or context, it has to be prior both to the activating stimulus, to its functions and to its effects. Every perception is already a certain imagination, only woven with a thread of a different colour into a continuous interaction linking irreality, movement, desire and reality. The paper tries to show that an analysis of imagination, understood in its 'exorbitant traits', is concurrent to the investigation of perception in more general terms.

Key words: imagination, phantasy, faculty, power, desire